

ATINI YİTİREN TOPLUM: UZUNYAYLA ÇERKESLERİNİN ATÇILIK VE BİNİCİLİK KÜLTÜRÜ ÜZERİNE*

The Society that Lost It's Horse: On the Circassian's Culture of Horse Breeding and Riding

Doç. Dr. Abdullah TEMİZKAN**
Didem ÇATALKILIÇ***

ÖZ

Atın evcilleştirilmesi, insanlık tarihinin dönüm noktalarından biridir. İnsanoğlu, atın gücünden ve hızından faydalanarak birçok işin üstesinden gelmiştir. Kafkasya coğrafyası da kendi doğal habitata içinde kendi iklimi ve coğrafi yapısına uygun at cinslerinin gelişmesine imkân sağlamıştır. Kafkasya'da yaşayan toplulukların aristokratik tabakası, iyi cins binek atları geliştirmek suretiyle hem kendi konumlarını güçlendirmiş hem de alt sınıfların kontrolünü sağlamada güçlü bir vasıtaya sahip olmuştur. 1864 yılında kitlesel göçlerin başlamasından sonra karayoluyla Osmanlı ülkesine göç eden Kafkasyalı muhacirler, bu at cinslerinden bazılarını yanlarında getirmişlerdir. At yetiştirmeye elverişli bir doğası olan Uzunyayla'ya iskân edilen Çerkesler, geleneksel at yetiştiriciliği yöntemlerini burada uygulayarak ciddi bir ekonomik kazanç elde etmişlerdir. Ülkenin ihtiyaçlarına uygun at cinsi geliştirmek için Uzunyayla'da devlet eliyle bir takım girişimlerde de bulunulmuştur. Özellikle Türk ordusu tarafından talep edilen bu atlar ciddi fiyatlara alıcı bulmuştur. İri yapılı ve sağlam kemik yapısına sahip olan bu atlar, sadece binmede değil aynı zamanda top arabası çekmede de kullanılmıştır. Ancak 1950 yılından itibaren Türk ordusunda ve tarımda makineleşmenin artması, atlara olan talebi çok ani bir şekilde azaltmıştır. Uzunyayla atlarına talebin azalması, at yetiştiriciliğinin de sonunu getirmiş ve Uzunyayla Çerkesleri, ciddi bir ekonomik kayıp yaşamıştır. Böylece Uzunyayla Çerkeslerinin köyden kente göç süreci de yeni bir ivme kazanmıştır. Çerkeslerin, Kafkasya'dan Uzunyayla'ya sadece at cinslerini değil onunla birlikte özgün bir binicilik kültürünü de taşıdıkları bilinmektedir. Söz konusu kültür, köyden kente göçün kesif bir hâl almaya başladığı 1960'lı yıllarda maddi kültür unsurlarıyla birlikte kaybolmaya başlamıştır. Biz bu incelemede Kafkasya'dan Uzunyayla'ya taşınan at yetiştiriciliği ve atlı binicilik kültürünün Çerkes kültüründeki yerini ve ortadan kalkış sürecini incelemeyi amaçlıyoruz.

Anahtar Kelimeler

Kafkasya, Uzunyayla, Çerkes, atçılık, binicilik.

ABSTRACT

Domestication of the horse is one of the milestones of human history. Human beings have overcome many things by taking advantage of the power and speed of the horse. In the natural habitat of the Caucasus, it has enabled the development of horse breeds suitable for its own climate and geographical structure. The aristocratic stratum of the Caucasus communities have strengthened their position and developed a powerful means of providing control of the lower classes by developing good-breed riding horses. Caucasian immigrants who migrated to the Ottoman country by road after the mass migration began in 1864, brought some of these horse breeds with them. The immigrant Circassians settled in Uzunyayla district of Kayseri, which has a nature suitable for horse breeding, have achieved a serious economic gain by applying the methods of traditional horse breeding here. A number of attempts were made by the state in Uzunyayla to develop the breed of horse according to the needs of the country.

* Geliş tarihi: 15 Şubat 2019 – Kabul tarihi: 6 Eylül 2019

Temizkan, Abdullah; Çatalkılıç, Didem. "Atını Yitiren Toplum: Uzunyayla Çerkeslerinin Atçılık ve Binicilik Kültürü Üzerine" Milli Folklor 123 (Güz 2019): 193-204

Bu makale 115K357 numaralı "Kafkasya Kökenlilerin Hafıza Mekânları" adlı araştırma projesinin bir ürünüdür.

** Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir/Türkiye, abduallah.temizkan@gmail.com, ORCID ID:0000-0002-0860-7179

*** Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, İzmir/Türkiye, didemcatalkili@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2550-3961

These horses, especially demanded by the Turkish army, found buyers for serious prices. These horses, which have large body structure and solid bone structure, were used not only as a roadster but were also used for pulling cannon. However, after 1950, the increased mechanization in the Turkish army and in agriculture has reduced the demand for these horses very abruptly. The decrease in the demand for Uzunayla horses brought the end of horse breeding in the district and Uzunayla Circassians experienced a serious economic loss. Thus, the process of migration of Uzunayla Circassians from the village to the city gained a new momentum. It is known that Circassians carried not only some horse breeds but also a unique horse riding culture from the Caucasus to Uzunayla. The culture in question, in the 1960s when the migration from the village to the city intensified, began to disappear with elements of material culture. In this study, we aim to investigate the position of horse breeding and horse riding culture in the Circassian culture, which is carried from Caucasus to Uzunayla and the process of its disappearance.

Keywords

Caucasus, Uzunayla, Circassian, horse breeding, horse riding.

Giriş

At, insanoğlunun yeryüzünde evcilleştirmeyi başardığı hayvanların en önemlilerinden biridir. Bu başarı, insanoğluna mekânı kullanıp mesafeleri aşmada büyük bir zaman kazandırmıştır. Aynı zamanda atı evcilleştiren insan, bu kas yumağının muhteşem gücünü kullanarak sınırlı insan gücünün kifayetsiz kaldığı işlerin üstesinden gelebilmiştir. Günlük işlerin dışında, yeryüzünde topluluklar hâlinde yaşayan insan gruplarının birbirleri ile yaptıkları savaşlarda ata sahip olanlara mesafeleri daha hızlı alma ve rakiplerine göre daha hızlı manevra yapma kabiliyeti kazandırmıştır. Atlar, elbette yaşadıkları coğrafya ve iklim göre bir adaptasyon süreci geçirecek içinde yaşadıkları şartlara uygun nitelikler geliştirmişlerdir. Söz gelimi çöllük bölgelerde yaşayan atlar daha zarif ve uzun bacaklı, Sibiryâ gibi soğuk iklim atları daha uzun ve sık tüylü, Kafkasya gibi dağlık bölgelerdeki atlar ise sağlam ciğerli, kısa ama sağlam bacaklı ve uzun mesafeye mukavemetli olmak gibi nitelikler geliştirmişlerdir. Biz bu makalede Kafkasya'da yetiştirilen at cinsleri hakkında kısaca bilgi verdikten sonra Uzunayla'ya ge-

tirilenbu at cinslerinin ve Kafkasya'ya has at yetiştiriciliği ve binicilik kültürünün, bir ekonomik etkinlik olarak yetiştiriciliğinin ve binicilik kültürünün nasıl ortadan kaybolduğunu izah etmeye çalışacağız.

1. Kafkasya'da Yaşarken:

1. 1. At Yetiştiriciliği

Kafkasya Apsşeron Yarımadası'ndan Taman Yarımadası'na kadar güneydoğu-kuzeybatı istikametinde yaklaşık 1200 km uzunluğunda çok dağlık ve engebeli bir coğrafi alandır Temizkan 2018: 71. Kafkasya'da yetiştirilen birkaç at cinsinden bahsetmek mümkündür. Bunların hepsi bölgeye özgü at cinsleri olup her birinin kendine has nitelikleri bulursa da ortak özelliklerinin uzun mesafeye dayanıklı, sarp yerlerde hareket edebilme yeteneğine sahip ve zeki hayvanlar olduğu söylenebilir. Bunlardan en meşhur ve yaygın olan iki at türü Karaçay ve Kabardey atlarıdır (Parfenov 2012: 172). Tarihi kaynaklar Kafkasya'da Çerkesler tarafından yetiştirilen bazı at cinslerinin isimlerini vermektedir; Şoloh, Tramkt, Beçlan (Blaramberg 2017: 119; Lavrov 1978:93). Yohann F. Blaramberg, Çerkes atlarının orta boylu, tüylerinin *doru ve demir kır* olduğunu, Çerkes-

lerde yağız at cinsinin bulunmadığını ileri sürmektedir (2017: 119).19. yüzyılın ikinci çeyreğinde Kafkasya'da bulunan Edmund Spencer, hiçbir milletin Çerkesler kadar attan anlayıp idare edemeyeceğini, onların, atlara lisan-ı hâl ile nasıl müdahale edileceğini çok iyi bildiklerini ileri sürmektedir (Spencer 2014: 340). Çerkesler atı arkadaşı olarak görürler. Bir Çerkes atasözü bu durumu çok iyi özetlemektedir: “İyi at iyi arkadaşı gibidir” (Yılmaz 2016: 18). Spencer, her ata cinsini ifade eden bir dövme yapıldığını *Şoloh* cinsi atların simgesinin de at nalı şeklinde olduğunu belirtmektedir. Aslında Prens, soylu ve köle sınıfları gibi temel sosyal tabakalara ayrılmış olan Kafkas toplumu içerisinde iyi cins binek atlarını güçlü prens sülaleleri ya da aristokrat sülaleler yetiştirmekteydiler (Tavkul 1993: 71). Bu aristokrat sülalelerin yetiştirdikleri at cinsleri de bu sülalenin adı ile anılmaktaydı. Buna göre ata vurulan damga, hem atın kimin mülkiyetinde olduğunu hem de atın cinsini ifade etmektedir (Spencer 2014: 340;).

Kafkas halklarının hayatında müstesna bir yeri olan at, onların ortak destanları olan Nart Destanlarının önemli figürlerinden biridir (Tavkul 2007: 200). Bütün Kafkas halkları gibi Çerkesler de ata ve at yetiştiriciliğine önem vermişlerdir. İyi atlara sahip olmak, iyi bakım ve doğru eğitimle mümkün olabilmektedir. Eyere ve dizgine kolayca alıştırılan bu atlara binerken Çerkesler, mahmuz kullanma ihtiyacı hissetmeden rahatlıkla yönlendirebilmektedirler. Spencer, açlığa ve yorgunluğa dayanıklı bu atları bu kadar uysal yetiştirmenin sır-

rının “şefkat” olduğunu belirtmektedir (Spencer 2014:340; Dubrovin 2017: 15; Gergin 2018: 341).

Kafkasya halkları uzun tarihi süreç içerisinde birbirleri ile kültürel etkileşim içerisinde olmuşlardır. Karaçay-Balkarlılardan atçılıkla ilgili birçok kelimenin Çerkesçeye geçtiği bilim adamlarınca tespit edilmiştir (Tavkul 2009: 102). Bu bağlamda söz konusu atçılık kültürünün tüm Kafkas halklarının ortak bir ürünü olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Çerkesler, Kafkasya dağlıklarının tamamında olduğu gibi, atlarına gösterdikleri ihtimamın aynısını at koşum takımlarına da gösterir, kendi rahatlarını düşündükleri kadar atlarının zarar görmemesini de gözetirlerdi. Söz gelimi meşhur Kafkas eyeri, çok rahat olduğu kadar hafifti de. Hafifliği atın hızını ve dayanıklılığını en az etkileyecek şekilde tasarlanmıştır. Eyerin arkasında ince ve esnek ağaçtan yapılmış *prisoşka*, azık ve *köstek* bulunurdu¹. Çerkeslerin kullandıkları üzengiler ise düz ve dar olurdu (Blaramberg 2017: 51). Aynı şekilde zorlu tabiat şartlarına karşı kendilerini korumak için giydikleri *yamçı*² uzun sefer yollarında Çerkes süvarinin yatak ve yorganı vazifesini de görürdü (Blaramberg 2017: 28; Magomedov 1970: 104).

Çok iyi binici olan Çerkesler için at binmenin sefere çıkma, akın yapma, cesaret ve yiğitlik gibi anlamları da vardı (Baddeley 1995: 130; K. K. 30; Gubjakov 2009: 57,58). Bu sayede Çerkesler askerî kabiliyetlerinin devamlılığını sağladılar ve iyi işleyen bir askerî mekanizma inşa ettiler (Gubjakov 2009: 60). Bu seferlerin en özendirici taraflarından biri de hiç şüphesiz

ganimet elde etme beklentisidir. Bu maksatla Kuban Nehri'nin kuzeyindeki Rus yerleşimlerini basıp yağmalamaları Osmanlı Devleti ile Rusya'nın arasında diplomatik krizlerin çıkmasına dahi yol açmıştır (Gökçe 1979: 150). Sefere çıkmayı planlamış bir askerî sefere çıkmaktan daha çok bir hayat tarzı olarak görmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

1. 2. Binicilikle İlgili Uygulamalar

Çerkes hayat tarzının merkezinde bu denli güçlü bir yeri olan atla ilgili bir takım uygulama ve ritüellerin ortaya çıkmamış olması düşünülemez. Bu ritüellerden bahsedecek olursak; Çerkesler ata soldan binip yine soldan inerler. Eğer bir haberci atının sağ tarafından inerse kötü bir haber getirdiği anlaşılırdı (Yılmaz 2016: 30). Çerkesler ata asla çizmesiz, kamçısız binmezlerdi (K.K. 29). Çerkeslerde, kız isteme ritüelinin önemli unsurlarından biri de kızın babası ya da kardeşinin evine bir at gönderilmesidir. Eğer anlaşma sağlanırsa at orada kalır aksi takdirde geri götürülürdü (Dubrovin 2017: 89). Çerkesler sefere çıkarken, eskiden sefere çıkıp da kahramanlık gösterenlerin hikâyelerini dile getiren binicilik şarkıları söylerlerdi. Şarkının belli bir yerine gelindiğinde o kahramana saygılarını göstermek için kalpaklarını çıkartarak başlarını atın yelesine doğru eğerdiler (Dubrovin 2017: 104). Yine Çerkes geleneklerine göre üç erkek birlikte ata binerken en genç olan büyüklerin en sağında durması gerekir. Yaşı en büyük olan ise ortada dururdu. Küçük olan bir yere gönderilirse geride kalanlar pozisyonunu değiştirmezdi (Natho 2014: 172).

Bir atlının bir kadın ya da bir yaşlının önünden geçmesi, Çerkes adetlerine göre büyük bir ayıp olarak kabul edilirdi. Yine bir Çerkesin at üzerindeyken bir kadın ya da kendinden büyüklerle konuşması da ayıplanırdı. Bir atlı ile yaya karşılaştığında önce atlı selam verir; atlı, karşıdan kendisinden yaşlı birine ya da kadına tesadüf ederse attan inip kendisine izin verilinceye kadar onunla yürümek zorundaydı, aksi davranışlar ayıp olarak nitelendirilirdi. Vefat haberi getiren bir süvari, atının ters tarafından yani sağından inmek zorundadır, soldan inmesi uğursuzluk olarak kabul edilirdi (Paşu 2010: 52, 53). Atla ilgili bu uygulamalara dikkatli bakıldığında habze ve toplumsal hiyerarşinin Çerkes sosyal hayatında belirleyici bir rol oynadığı rahatlıkla görülebilir

2. Uzunyayla'ya Göçünce:

2. 1. At Yetiştiriciliği:

Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine göç etmek zorunda kalan Çerkesler, Uzunyayla'yı at yetiştirmeye uygun bir coğrafya olması nedeniyle tercih etmişlerdir (Güleç 1998: 50). Deniz seviyesinden ortalama 1.600 metre yükseklikte olan Uzunyayla, Kayseri ile Sivas arasında dört tarafı dağlarla çevrili 50 kilometre en ve boyunda oldukça geniş bir platodur (İzbirdir 2007: 76). Gerçekten de bölge rakımı, toprak yapısı ve ot bakımından zenginliği nedeniyle at yetiştirmeye uygun fazla engebeli olmayan bir platodur. Uzunyayla'ya iskân edilen Çerkeslerden durumu ve statüsü uygun olanlar at yetiştiriciliğine burada da devam ettiler. At yetiştiriciliği her şeyden önce devlet tarafından destekleniyordu. Bu destek, Cumhuriyet dönemin-

de de artarak devam etmiştir. Hatta Pınarbaşı'na bağlı Kazancık, Kaftan-giyen ve Çamurlu köylerinde devlet tarafından aygır ahırları inşa ettirilmiştir (Ünal 2011: 190; Özdemir 2011: 12). Özellikle Türk Ordusu'nun binek hayvanı ve top arabalarını çekmek amacıyla at satın alması, at yetiştiriciliğini ciddi ölçüde desteklemiştir (Akay 2017: 2145). Kafkasya menşeli olup Uzunyayla'da yetiştirilen atlar, kayıtlara *Uzunyayla Atları* olarak geçmiştir. Bunların Şoloh, Yeluh, Yağan, Lo ve Tramt isimli beş arı soydan geldiği tespit edilmiştir (İşcan 2007: 205). Bu at cinsi üzerinde az da olsa Macar, Türkmen ve Moğol atlarının da etkili olduğu düşünülmektedir (Akay 2017: 2145) Alan çalışması sırasında raporda adı verilen bu atların dışında başka isimler de tespit ettik; Bunlardan biri *soğopscinsi* atlardır. Bu atların iri kıyım ve al donlu oldukları bilgisi verilmiştir (K.K. 36). Bazı kaynak kişiler, Şoloh cinsi atın yanında “şığo, şıpef ve bızegopl” at cinslerinin de isimlerini vermişlerdir. Bu atları Kafkasya'dan karayolu ile gelenlerin getirdikleri ifade edilmiştir (K.K. 7, 43, 48, 15). Uzunyayla'da Kafkas cinsi atların dışında Macar ve Arap atlarının da beslendiği ifade edilmiştir (K.K. 10). Çerkes atları ile Uzunyayla atları arasında çok az fark vardır (İşcan 2007: 197).

Uzunyayla atlarının sayılarının 19. yüzyılın sonlarında 14.000'e ulaştığı belirtilse de 1928 yılında yapılan sayımda damgalanmış Uzunyayla atı sayısının 2.500 olduğu tespit edilmiştir (Akay 2017: 2145; Güleç 2007, 216). Uzunyayla atlarının nitelikleri başları büyük, göz bölgesi az belirgin, gözleri

küçük ve parlak olupprofilleri koç burunlu, boyun oldukça adaleli ve orta uzunlukta olup yağız, kır ve az da olsa al renkleri görülmektedir (İşcan 2007: 202; Güleç 2007: 217). 1930'lu yıllarda Uzunyayla atları, Macaristan'dan getirilen Nonius cinsi atlarla ıslah edilerek orduda top arabası çekim işlerinde kullanılmıştır (İşcan 2007: 199). 1938 yılında bölgedeki at yetiştiriciliği ile alakalı olarak devlet tarafından hazırlatılan ancak yazarı belirtilmeyen “Uzunyayla'da At Yetiştirme İşleri: Tetkik ve Mesai Raporu”unda; “Uzunyayla'nın Türkiye'nin en birinci ve en başarılı ıslah yerlerinden birisi olacağı” şeklinde kanaat belirtilmiştir. Söz konusu raporda; “Çok şeylere itiraz edebiliriz fakat bazı gerçekler vardır ki her türlü itirazların üstünde bir konumu vardır ve hürmete de layıktır. O da Uzunyayla yetiştiricilerinin her türlü olumsuzluklara rağmen ilkel yollarla bile olsa ata olan eşi az görülebilen sevgi ve bağlılıkları her şeyin üstünde bir alâkadır.” İfadelerinden Çerkeslerin Anadolu'ya hicret ettikten sonra da ata duydukları muhabbetten bir şey kaybetmedikleri anlaşılmaktadır. (Tetkik ve Mesai Raporu 2007: 195).

Uzunyayla'da iskândan itibaren at yetiştiriciliğini en önemli ekonomik faaliyet olarak icra eden Çerkesler, devrin şartlarında atın hâlâ en önemli ulaşım aracı olmasından istifade ediyor bu nedenle en iyi yaptıkları iş olan at yetiştiriciliğini yapmaya gayret gösteriyorlardı. Türk Ordusu'nun Uzunyayla atlarının çok dayanıklı olması sebebiyle özellikle gelip buradan seçerek at satın aldığı alan çalışmalarımız esnasında birçok Çerkesten

dinledik; “Buranın ikliminin soğuk olmasının yanında nemli zeminde yetişen atların kemiklerinin sert ve kırılmaz ayrıca kondisyonlarının yüksek olması nedeniyle buradan at tedarik edildiği” belirtilmiştir(K.K. 9,35, 44, 13, 16). Uzunyayla’da yaşı 60’ın üzerinde olan hemen herkes atın ve binciliğin revaçta olduğu günleri hatırlamaktadır. Özellikle at besleyenlerin o günleri büyük bir özlemle andıklarına defaatle şahit olduk. Bu kişiler, gençliklerinde çok iyi at bindiklerini büyük bir gururla anlatırken hatıralarında kalan bazı ayrıntıları da anlatmaktan büyük haz almaktadırlar. 100-200 attan oluşan sürüleri yaylaya götürmek için 3 veya 4 köy birleşerek bir yıllık çobanı tutardı(K.K. 45, 24, 52). Uzunyayla’nın sert ikliminin yanında hayvan besiciliği yapan hemen herkesin en fazla çekindiği tehditlerden birisi de kurtlardır(K.K. 36). Kurt dışında doğal düşmanı olmayan atlarına gözleri gibi bakan Çerkesler, atlarının rahatça yayılabilmesi için meraların sürülüp ekin ekilmemesi karşılığında köylülerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere çevre köylerle anlaşma yaptıkları anlatılmaktadır (K.K. 25). Bu at yetiştiriciliğinden ne kadar büyük gelir elde ettiklerinin anlaşılması bakımından önemli bir bilgidir. Atlarını kışın Adana ve Antakya’ya götürdükleri ve baharla birlikte Uzunyayla’ya getirdikleri, birçok Çerkes aksakalının hâlâ hatırladığı önemli uygulamalardan biridir (K.K. 5).

Günümüzde eskiden olduğu gibi ticarî amaçla at yetiştiriciliği yapan belki ancak bir iki kişiden bahsedilebilir. Ancak onlar da sadece yarış atları yetiştirmektedirler. Artık ne ordu ne

de Uzunyaylalılar binmek için at satın almaktadır. Ekonomik gücü yerinde olan bazı Çerkeslerin hobi maksatlı at beslediklerini saymazsak bunların dışında atın Uzunyayla Çerkeslerinin hayatından tamamen çıktığını söyleyebiliriz. At beslemeyi hobi olarak yapan Deniz Yağan, Uzunyayla’nın atçılığa çok müsait olduğunu, babasının da atlara çok düşkün olduğunu hatta kendilerine ait “yağan” isimli bir at cinsi olduğunu belirtmiştir.(K.K. 22).

Her sülalenin sahip olduğu yılının atlarını kendi sülale damgası ile damgalaması Kafkasya’da asırlarca uygulanagelen bir geleneğin devamı olması bakımından Uzunyayla’da da titizlikle uygulanmıştır. Bu damgalar, aristokrat ailelerin sahip olduğu bir ayrıcalık olmanın yanında damgayı taşıyan atın kime ait olduğunu göstermesi bakımından önemli bir fonksiyonu icra ettiği göz önünde bulundurulmalıdır. Kafkasya’da güçlü prens sülaleleri kendi at cinslerini yetiştirdikleri için bazı yabancılar atların üzerindeki damganın mülkiyet değil de sadece atın cinsini gösterdiği gibi bir sonuca varmışlardır. Bu anlamı da içerse bile asıl amacın mülkiyeti vurgulamak olduğu daha gerçekçi bir yaklaşım olacaktır (K.K. 41). Söz gelimi *yeluh* isimli at cinsi Kafkasya’da yetiştirip Uzunyayla’ya getiren Yeluhoy sülalesinin adından gelmektedir (K.K. 34). Dolayısıyla bu aile, getirdiği atlara kendi aile damgasını basmaktadır. Alan araştırması sırasında sülale damgasını bilen bazı Çerkesler damgalama işlemi ile ilgili ilginç ayrıntılar verdiler; Ağaçtan sapı olan damgalarla atların damgalandığını hatırladıklarını belirtmişlerdir (K.K. 37, 7,43).

Bir diğer kaynak kişi tayların iki yaşına bastıklarında damgalandıklarını ileri sürmüştür(K.K. 41,17,31). Güzel at cinsleri yetiştirmek aynı zamanda prestij getiren bir uğraş olduğu için atları damgalamak aynı zamanda söz konusu prestiji kimseyle paylaşmamak hatta temellük etmek anlamına da gelmektedir.

At yetiştiriciliğiyle işgal edenlerin kimi, 80-100 civarı ata malik olduğunu söylerken bu sayının bazı ailelerde 400-500'ü bulduğu ifade edilmiştir (K.K. 39,K.K. 23; K.K. 28,46,32,18). Sayı arttıkça sürülerin bakımı ve bir yerden başka yere sevk de ciddi bir soruna dönüşmekteydi. Bu işlerde ustalaşmış at çobanları, at sürülerini Çukurova ve Amik ovalarına götürmekteydiler. Yetiştirdikleri atları Pınarbaşı'na götürüp orada kurulan at alım istasyonunda ölçümleri yapıldıktan sonra satmaktaydılar. At alımı yapmak için görevlilerin Pınarbaşı'na gelip işlemleri başlatmasını, Uzunyayla'da görüşme yaptığımız yaşlı Çerkesler *miri gelmesi* olarak isimlendirilmektedir(K.K. 41). Yukarıda alıntı yaptığımız raporda zikredildiği gibi atların satılırken yüksekliklerinin önemli bir kriter olduğu hususu kaynak kişilercedoğrulamıştır. Ancak bu konuda çok farklı rakamların verildiği görülmüştür. 150 cm'den 180 cm'ye kadar olan aralıkta birkaç ölçü verilmiştir (K.K. 7,43,48; 15). Söz konusu atlar, o zamanın rayici ile 1.300 liraya kadar sattıklarını belirten kaynak kişiler, bu paranın alım gücünün anlaşılması bakımından o zaman 8 liraya kuzu alındığını ifade etmişlerdir (K.K. 39,42). Miri'nin gelişini ve at alım işlemlerini bir kaynak kişi, önce

atın yüksekliğinin ölçüldüğünü, iri ve sağlam kemikli atların seçildiğini ve çok yüksek meblağlara satılabildiğini belirtirken iki at karşılığında o zamanlar 64 adet kuzu alınabildiğini belirtmiştir. Kaynak kişiler, traktör çıkınca at beslemenin terk edildiğini sadece ata karşı sevgisi olanların bir iki binek atı beslediğini ifade etmiştir. (K.K. 17).Atın ekonomik değer katan bir metâ olmaktan çıkıp Çerkes köylüsü için maddî bir külfete dönüşmesinin at yetiştiriciliğinin bölgede kısa sürede terk edilmesine yol açtığı söylenebilir.

2.2. Atla İlgili uygulamalar

At yetiştirme ve binicilikle ilgili Kafkasya'dan taşındıkları bütün uygulama ve ritüelleri Çerkeslerin at sırtında oldukları süre zarfında Uzunyayla'da da devam ettirdiklerini söylemek mümkündür. Cenaze haberlerinin atla haber verildiğini, cenaze haberi götüren Çerkesşüvarisininatın sağından inerek getirdiği kötü haberi ifade etmeden lisan-ı hâl ile iletme geleneğinin Uzunyayla'da da devam ettirildiği anlaşılmıştır (K.K. 12, 51,30,33). Bu usulle cenaze haberi götüren kişiye *şahako* adı verilir (K.K. 30). Bu uygulamadan hayatında at binmemiş Çerkeslerin dahi haberdar oldukları görülmüştür. Biz bunu Çerkes *thamadelerinin habzenin* düzenleyici gücünü anlatmak istediklerinde sıklıkla bu örneği vermelerine bağlıyoruz.

Ayrıca Çerkeslerin askere çağrıldıklarında birliklerine atları ile birlikte gittikleri tespit edilmiştir. Sarıkamış Harekâtı'naatlarıyla birlikte yaklaşık 1.000 kişinin gittiği söylenmektedir(K.K. 28,46; 32; 18). Bu

uygulamanın II. Abdulhamid'in *Hami-diye Alayları* düzenlemesi ile başlayıp cumhuriyet döneminde de devam ettiği anlaşılmaktadır.

Bu uygulamaların yanında Kafkasya'dan Uzunyayla'ya taşınmış ve uzunca bir süre uygulanmaya devam edilmiş olan atlı oyunlar söz konusudur. Çok iyi binici olan Çerkeslerin at üzerinde akrobasi hareketleri yaptıkları, düğünlerde at yarışlarının yapıp cirit oynadıkları, atla son sürat giderken yere dikilen yumurtayı kamçı ile kırdıkları ancak bu gibi oyunların atın hayatlarının merkezinden çıkması ile artık oynanmadığı ve zamanla unutulduğu anlaşılmıştır (K.K. 21,11,27). Yine düğünlerde *deri kapma oyunu* olarak tavsif edilebilecek *Abhaz, Çerkes ve Ubıhlarda* köy düğünlerinde oynanan bir atlı oyundan bahsedilmiştir. Her köyün atlı takımının, yaşlı bir *thamadenin* aralarına attığı deri parçasını kapıp kendi aralarında paslaşarak düğün evinin damına atmaya çalışılması şeklinde oynanan bu oyun da artık unutulmuştur (Ersoy 2006: 211). Aynı şekilde düğünlerde atıcılık ve nişan alma kabiliyetlerinin yarıştırdığı ya sıırığın ucundaki bir nesneye ya da yere konulan bir yumurtaya son hızla giden atın üzerinden ateş etme şeklinde icra edilen bu oyunlar da unutulmuşlar listesine eklenmelidir (Gergin2018: 18). Anlaşıldığı kadarıyla Uzunyayla'da atla oynanan en popüler oyun, at yarışları olarak zikredilebilir. Bu oyunlarla ilgili kaynak kişilerden birisi şu bilgileri vermiştir; Düğün olan köylerde at yarışları düzenlenir birinci gelenlere ödül verilirdi. Yarışı birincilikle bitirene *dışapıa* adı verilen cevizden yapılan çelenk gibi bir süs

eşyası o verilirdi.İkinciye kısır koyun, üçüncüye mendil ya da başka bir şey verilirdi.At yarışları esnasında at üzerinde çeşitli akrobasi hareketleri yapmak adettendi. Düğünlerde atla düğün evine girme âdetinden bahseden kaynak kişi, bunun çok zor olduğunu ve sakatlanmalara yol açtığını da belirtmiştir (K.K. 36).

Yine köy düğünlerinde atlılar tarafından oynanan oyunlardan biri de mendil kapma oyunudur. Kaynak kişiler mendil oyunu adlı bir düğün oyununun, at üzerindeki erkeklerin, her birinde beşer altışar kız bulunan at arabalarıyla yola çıkan düğün alayındaki kızların verdiği bir mendil kapmak için yarışa tutuşmak şeklinde oynanan oyunun artık oynanmadığını belirtmişlerdir (K.K. 17, K.K. 1). At kültürünün çok canlı olduğu bir devre ait bu oyun ve yarışların Demokrat Parti iktidara geldikten sonra artık kalmadığı ifade edilmiştir (K.K. 50,6,26,53,40,47; 8). Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi ile kast edilen Marshall yardımları ile hem ordunun hem de tarımın mekanize hale gelmesidir. Makineleşmenin, atı ekonomik ve toplumsal hayatın dışına nasıl ittiği bu örnekte çok iyi anlaşılmaktadır.

Atın Çerkes hayatının içinden çekilmesiyle kaybolan geleneklerden biri de Kafkasya'daki baskın geleneğinin Anadolu'da *hırsızlığı* şeklinde devam eden şeklidir. Bu gelenek doğal olarak artık uygulanmamaktadır. Ancak kaynak kişiler bu geleneğe ilişkin çok ilginç anekdotlar anlattılar. Atları tek tek değil sürü hâlinde çalmakta

uzmanlaşmış meşhur at hırsızların bu nitelikleriyle nam yaptıklarını dile getirdiler;

“Bu köyde herkes biniciydi ve köylülerin attan başka da işleri yoktu. Buraya geldikten sonra Çerkeslerin bir diğer işi de at hırsızlığıydı. At çalarken tek tek değil sürü halinde önlerine katarak getiriyorlardı. Atları kışın Adana’ya götürür, yazın geri buraya getirirlerdi. Bu yaylada 400-500 at olurdu. Eski at hırsızlarından benim bildiğim M...h adlı biri vardı. Bu adam her tarafta hırsızlık yapardı. En sonunda Maraş tarafına giderken, tipiye tutulduve bir kayanın dibinde kaldı ve orada öldü. Adamı merak edip aramaya çıkanlarcesediniüç ay sonra o mağarada ölü buldular. Naşını öldüğü yere yakın bir yere gömdüler. Çerkesler sadece Avşarlardan değil, Çerkeslerden de at çalarlardı.” (K. K. 49). Kafkasya’da yaygın bir şekilde icra edilen at hırsızlığının Anadolu’da da devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Kafkasya’da kahraman olarak imlenen at hırsızlığı yapanlar Anadolu’da devlet kolluk kuvvetlerince bir hırsız ve haydut olarak takibata tabi tutularak birer adi suçluya dönüştürülmüştür. Devlet otoritesinin güçlenmesinin yanı sıra zamanla atın ekonomik değerini yitirmesi bu geleneğin terk edilerek tamamen yitirilmesi sonucunu doğurmuştur.

2.3. Geleneğin Yitimi

Çerkeslerin Uzunyayla’ya iskânından itibaren 1950’lere kadar devam eden bu sürece Uzunyayla’nın altın yılları denilirse yeridir. Ancak 1950 yılı Uzunyayla için olduğu kadar burada yaşayan Çerkesler için dönüm noktası olmuştur. Çerkeslerin attan

inmesi, en önemli zenginlik kaynakları olan at yetiştiriciliğinin bu tarihten itibaren ani bir çöküş dönemine girmesi anlamına gelmiştir. 1950 yılında Amerika Birleşik Devletleri’nin Komünist bloka karşı müttefiklerini destekleme adı altında başlattığı “Marshall Yardımları” Türk ordusunun o zamana kadar atların gücünü kullanarak yürüttüğü birçok işi artık hibe edilen Amerikan malı motorlu vasıtalarla yapabilmesi imkânını getirmiştir. Bu tarihten itibaren Uzunyayla atları, eskisi kadar para etmemeye başlamış, atlar motorlu ulaşım vasıtalarının köylere girişine kadar yük hayvanı olarak kullanılmaya devam etmiştir (K.K. 41,4,14). Ordunun at alımını terk etmesi sonucunda Uzunyayla Çerkesleri çok ciddi bir ekonomik krize girmiştir (K.K. 35, 44).

Atın Uzunyayla ekonomisindeki merkezî yerinin sarsılmasından sonra sadece at değil atla ilgili ritüel ve uygulamaların unutulmasının yanında maddî kültür unsurlarının en önemlilerinden olan bir kısmı, Kafkasya’dan getirilmiş olan *hafıza mekânı* niteliğindeki at koşum takımları da ya köşelerde çürümeye ve tozlanmaya terk edilmiş ya da Uzunyayla köylerini gezen çerçilerle ucuz plastik gereçler mukabilinde takas edilmiştir. Kaynak kişilerdenbirisini, bazı kısımları saf gümüş işlemeli iki tane eyer takımı ile birlikte atların koşum takımlarının çalındığını belirtmiştir (K.K. 19). Başka bir kaynak kişiialesinin sahip olduğu siyah yamçı, süvari başlığı ve eyer gibi binicilik malzemelerinin elden çıkarıldığını eyerin bir kır bekçisine verildiğini anlatmıştır(K.K. 5). At koşum takımları ile birlikte Çerkes

süvarisinin vazgeçilmez donanımları olan, *yamçı*, *kama* (kinjal) ve *kılıç* (şaska) gibi objeler de benzer şekilde bir plastik gereçve benzeri fabrikasyon ürünlerle karşılığında çerçilerle takas edilmiştir. Uzunyayla Çerkesleri, bu objeleri elden çıkarmalarıyla ilgili çok farklı gerekçeler ileri sürmüşlerdir. Bu maddî kültür unsurlarının artık para etmediğini, elde tutmalarının gerekmediğini, hatta modasının geçtiğini bu nedenlerden ötürü elden çıkardıklarını ifade etmişlerdir (K.K. 38,3). Bir kaynak kişi at koşum takımlarının melamin tabaklarla takas edildiğini belirtmiştir (K.K. 12). Bir başkası dagümüş işlemeli binicilik takımlarının yanı sıra çok değerli bir Kafkas kamasının babası tarafından yok pahasına satıldığını anlatmıştır. (K.K. 51). Görüldüğü gibi 20. Yüzyılın üçüncü çeyreğinde girdiğimiz *plastik devri* sahip olunan el emeği klasik ürünleri halk nazarında değersizleştirmiştir (Thompson 2009: 1973,1974). Bunun farkına varan girişimciler bu tür ürünlere sahip olanlara ya fabrikasyon ürünler ya da değerinden düşük nakit para vererek Kafkas kültürüne ait işlevini yitirdiği düşünülen el emeği ürünleri toplamışlardır. Bu girişimciler topladıkları bu ürünleri antika pazarında aldıklarından daha yüksek fiyatlara satmışlardır. Uzunyayla Çerkesleri bugün ellerinden çıkardıkları bu ürünlerin kültürel değerini daha iyi anlamaktadırlar.

Sonuç

Nevi şahsına münhasır bir kültürel alan olan Kafkasya'nın kadim halklarından Çerkesler, çok eski devirlerden beri yaşadıkları tabiat, iklim ve sosyal çevre ile uyumlu bir kültür inşa

etmişlerdir. Asabiyesi güçlü kandaş toplumlar, çöllerin ıssız bölgelerinde ya da dağların ulaşılmaz derin vadilerinde en iyi cins atları çaprazlayarak tarihi süreç içerisinde safkan diye nitelendirilen üstün nitelikli at cinsleri geliştirmişlerdir. Bedevilerin, Türkmenlerin ve Kafkasya dağlıklarının geliştirdikleri at cinsleri bu cümledendir. Çerkeslerin gücünden ve hızından istifade ettikleri ve savaşlarda kendilerine büyük üstünlük sağlayan bu at cinsleri etrafında inşa ettikleri kültür, 20. yüzyılın ortalarına kadar canlılığını muhafaza etmişse de makineleşmenin kırsal kesime de sirayet etmesi, bu özgün kültürü derinden etkilemiş tabiri caizse sarsmıştır. Bu bağlamda Çerkesin attan inmesi, sadece bazı at türlerinin kaybolması değil aynı zamanda ata bağlı ritüellerin, oyunların, yarışların, inanışların, geleneklerin ve elbette birçok maddî kültür unsurunun bir daha dönememek üzere yitirilmesi anlamına gelmektedir. Asırlar öncesinde Kafkasya'da başlayan ve 20. yüzyılın ortalarına kadar en iyi şekilde icra edilen bir atçılık kültürünün Uzunyayla'da artık uygulamadan kalktığı anlaşılmıştır. Atın ekonomik değerini yitirmesi Çerkeslerin asırlardır yürüttükleri ve uzmanı oldukları bir faaliyetin sonunu getirmiştir. Bu ekonomik faaliyetin birdenbire sona ermesinin Uzunyayla köylerinin yoksullaşmasına ve köylerin boşalmasına neden olan en önemli etkenlerden biri olduğu görülmüştür. "Çerkesin attan inmesi", geleneksel Çerkes hayat tarzının müthiş bir değişim ve dönüşüm sürecine girmesini de beraberinde getirmiştir. Bu değişim ve dönüşüm, Çerkes kültürünün bundan sonra daha

engebeli ve çetin bir yola yaya gireceğini göstermektedir.Yaptığımız alan araştırması, UzunyaylaÇerkeslerinin at yetiştiriciliği ve binicilik kültüründen geriye elimizde çok az bir bilgi kıvrıntısının kaldığını göstermiştir.

NOTLAR

- 1 Prisoška, ateş ederken silahın dengesini ayarlamak için kullanılan bir nevi ayaklı sehpadır. Dubrovin, age, s.16. Köstek ise atların fazla uzaklaşmaması için üç ayağının birbirine bağlanmasını sağlayan bir araçtır. Çerkesçe *şilaha* olarak ifade edilmektedir. Natho 2014: 18.;Blararnberg 2017: 51.
- 2 Çerkesler yamçıya *çaku* adını vermektedirler. Blararnberg 2017: 104.

KAYNAK KİŞİLER

- K. K. 1: Adem Şıklaroğlu (Yaş: 66, Kabardey/Şık), Aşağıborandere köyü. 15.07.2017.
- K. K. 2: Adnan Sucan (Yaş: 62, Kabardey/Şogen), Şerefiye köyü, 15.07.2017.
- K. K. 3: Ahmet Bostancı (Yaş: 49, Genzali Sülalesi), 18.07.2017.
- K. K. 4: Ahmet Yılmaz (Yaş: 38, Kabardey/Zepişe), Taşlıgeçit köyü, 03.07.2017.
- K. K. 5: Alaattin Aktoprak (Yaş: 63, Kabardey/Kanamat), Üçpınar köyü 13.07.2017.
- K. K. 6: Asım Altın (Yaş: 85, Hatkoy/Hoças), Kaynar köyü, 03.07.2017.
- K. K. 7: Atay Şimşek (Yaş: 60, Kabardey/Şit), Yahyabey köyü, 18.07.2017.
- K. K. 8: Atilla Akkaya (Yaş: 65, Hatkoy/Lak), Tersakan köyü, 03.07.2017.
- K. K. 9: Avni Özkurt (Yaş: 63, Abzeh/Tuğuj), Devederesi köyü, 24.06.2017.
- K. K. 10: Aydın Tokmak (Yaş: 66, Kabardey/Tokmak), Hilmiye köyü, 26.06.2017.
- K. K. 11: Ayhan Vurdum (Yaş: 48, Kabardey/Vurdum), Karakuyu köyü, 11.07.2017.
- K. K. 12: Aytekin Yıldız (Yaş: 52, Kabardey/Tambiy), Hilmiye köyü, 09.07.2017.
- K. K. 13: Ayşe Özkurt (Yaş: 54, Şapsığ/Neğuç), 24.06.2017.
- K. K. 14: Azmi Aslan (Yaş: 68, Kabardey/Aslan), Karaboğaz köyü, 14.07.2017.
- K. K. 15: Azmi Başok (Yaş: 60+, Kabardey/Pşığuje), Büyükmüşgün köyü, 18.07.2017.
- K. K. 16: Bedriye Özkurt (Yaş: 85, Abzeh/Tuğuj), Devederesi köyü, 24.06.2017.
- K. K. 17: Bedri Kaplan (Yaş: 68, Kabardey/Mole), Sacayağı köyü, 04.07.2017.
- K. K. 18: Cahit Kuş (Yaş: 72, Kabardey/Guş), Yağhpınar köyü, 06.07.2017.

- K. K. 19: Canset Demir (Yaş: 42, Kabardey/Horan), Karahalka köyü, 15.07.2017.
- K. K. 20: Casim Tetik (Yaş: 57, Kabardey/Aşabogo), Yeniyaşpınar köyü, 16.07.2017.
- K. K. 21: Cengiz Vurdum (Yaş: 38, Kabardey/Vurdum), Karakuyu köyü, 11.07.2017.
- K. K. 22: Deniz Yağan (Yaş:???, Abaza/Yağan), Kazancık köyü, 15.07.2017.
- K. K. 23: Erol Canbulat (Yaş: 58, Hatkoy), Akören köyü, 27.06.2017.
- K. K. 24: Fehmi Erdoğan (Yaş: 70, Kabardey/Şahapsou), Gebelek köyü, 14.06.2017.
- K. K. 25: Fehmi Vatanandım (Yaş: 76, Kabardey/Şit), Üçpınar köyü, 14.07.2017.
- K. K. 26: Ferit Altınışık (Yaş: 79, Hatkoy/Candar), Kaynar köyü, 03.07.2017.
- K. K. 27: FevzettinVurdum (Yaş: 76, Kabardey/Vurdum), Karakuyu köyü, 11.07.2017.
- K. K. 28: Halis Güney (Yaş: 70, Kabardey/Mekava), Üçpınar köyü, 06.07.2017.
- K. K. 29: Haydar Demir (Yaş:55, Kabardey/Hojaha), Yukarıkızılçevlik köyü, 15.07.2017.
- K. K. 30: Hayri Şurdum (Yaş: 62, Kabardey/Şurdum), Aşağıkızılçevlik köyü, 04.07.2017.
- K. K. 31: Hayri Karaçay (Yaş: 72, Kabardey/Karaşey), Şerefiye köyü, 04.07.2017.
- K. K. 32: Hilmi Bardak (Yaş: 76, Kabardey), Methiye köyü, 06.07.2017.
- K. K. 33: İkrami Şimşek (Yaş: 73, Kabardey/Garma), Karaboğaz köyü, 01.07.2017.
- K. K. 34: İsmet Boran (Yaş: 78, Kabardey/Yeluhoy), Yukarıborandere köyü, 23.12.2017.
- K. K. 35: Mahmut Özkurt (Yaş: 57, Abzeh/Tuğuj), Devederesi köyü, 24.06.2017.
- K. K. 36: Muhsin Atıcı (Yaş: 76, Kabardey/Kardan), Yukarıkaragöz köyü, 14.07.2017.
- K. K. 37: Musa Cetger (Yaş: 57, Abaza/Cedger), Kazancık köyü, 05.07.2017.
- K. K. 38: Necati Bostancı (Yaş: 85, Genzali sülalesi)
- K. K. 39: Necati Karaduman (Yaş: 75, Kabardey/Karacuk), Yahyabey köyü, 18.07.2017.
- K. K. 40: Necati Tok (Yaş: 79, Hatkoy/Bzeacı), Kaynar köyü, 03.07.2017.
- K. K. 41: Nihat Kızılkaya (Yaş: 60+, Kabardey/Takoho), Aşağıkızılçevlik köyü, 04.07.2017.
- K. K. 42: Refik Kum (Yaş: 74, Kabardey/Şaume), Methiye köyü, 18.07.2017.
- K. K. 43: Remzi Çiçek (Yaş: 60, Kabardey /Arıışe), Sacayağı köyü, 18.07.2017.
- K. K. 44: Saile Özkurt (Yaş: 59, Kabardey/Asker), Aşağıkızılçevlik köyü, 24.06.2017.
- K. K. 45: Selahattin Doğan (Yaş: 83, Kabardey/Şahapsou), Gebelek köyü, 14.07.2017.
- K. K. 46: Selahattin Karademir (Yaş: 71, Kabardey/ Karabe), Kazancık köyü, 06.07.2017.

- K. K. 47: Selahattin Torun (Yaş: 70, Hatkoy), Kaynar köyü, 03.07.2017.
- K. K. 48: Selami Sönmez (Yaş: 60+, Abaza/Açıcaha), Halitbeyören köyü, 18.07.2017.
- K. K. 49: Sadettin Kuş (Yaş: 71, Kabardey/Guş), Yağlıpınar köyü, 12.07.2017.
- K. K. 50: Şahin Güngör (Yaş: 82, Hatkoy/Negör), Kaynar köyü, 03.07.2017.
- K. K. 51: Şahin Yıldız (Yaş: 73, Kabardey/Kankul), Burhaniye köyü, 09.07.2017.
- K. K. 52: Şuayip Çelik (Yaş: 70, Kabardey/Trama), Gebelek köyü, 14.07.2017.
- K. K. 53: Veysel Taşpınar (Yaş: 75, Hatkoy/Candardar), Kaynar köyü, 03.07.2017.
- KAYNAKÇA**
- Akay, "Tolga. Kafkas Göçlerinin Türk At Varlığına ve Irklarına Etkisi", *Geçmişten Günümüze Göç*, C.III, Editör: Osman Köse, Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2017. ss.2141-2153.
- Baddeley, John F. *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*. Çev. Sedat Özden. İstanbul: Kayınhan Yayınları, 1995.
- Blaramberg, Yohann F. *Kafkasya Tarihi, Topografik, İstatistik, Etnografik ve Askerî Tasvir*. Çev. Habibe Eren. Ankara: KAFDAV Yayınları, 2017.
- Dubrovın, Nikolay F. *Çerkesler*. Çev. Habibe Eren & Varol Tümer. Ankara: KAFDAV Yayınları, 2017.
- Ersoy, Hayri. *Sürgün Sessiz Ölü*. İstanbul: Chiviyazıları, 2006.
- Gergin, Erol. *Misafir Kızlar Uzunyayla'dan Çerkes Hikâyeleri*. Ankara: Koyusiyah Yayınları, 2018.
- Gökçe, Cemal. *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*. İstanbul: İstanbul Kitabevi, 1979.
- Gubjakov, M. N. *İstoriî Adigei s Drevneyşih Vremen do 1920 goda*. Yyy: Yy, 2009.
- Güleç, Ertuğrul. *Uzunyayla Atı*. Ankara, Yy, 1998.
- Güleç, İbrahim. "Türk At Irkları", *Uzunyayla Rapor ve Belgeleri*. Der. Muhittin Ünal. Ankara: KAFDAV Yayıncılık. 2007.
- İşcan, M. Kaan. "Geçmişten Günümüze Uzunyayla At Yetiştiriciliği", *Uzunyayla Rapor ve Belgeleri*. Der. Muhittin Ünal. Ankara: KAFDAV Yayıncılık. 2007. ss.196-211.
- İzbırak, Reşat. "Uzunyaylada Coğrafya Araştırmaları" *Uzunyayla Rapor ve Belgeleri*. Der. Muhittin Ünal. Ankara: KAFDAV Yayıncılık. 2007. ss.74-100.
- Lavrov, L.İ. *İstoriiko-Etnografiçeskie Oçerki Kavkaza*. Leningrad: Yy 1978.
- Magometov, A. H. *Etnografiya Osetii*. Ordjonikidze: Yy, 1970.
- Natho, Kadir. *Çerkesya'dan Amerika'ya*. Çev. Nur Nirven. İstanbul: Chiviyazıları, 2014.
- Özbay, Yismeyl Özdemir. *Anularım*. Ankara: KAFDAV Yayınları, 2011.
- Papşu, Murat. "Çerkeslerde Atçılık ve At Kültürü". *Nart* 72 (2010): 52-56.
- Parfenov, Vadim. "Kafkasya Atları". *At Irkları ve Dağılımı*, Der.: Tekin Koçkar, Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2012. ss. 170-181.
- Spencer, Edmund. *Türkiye, Rusya, Karadeniz ve Çerkezistan*. Çev. Dilek Cenkçiler. Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Tavkul, Ufuk. "Kafkas Nart Destanlarında At Motifi", *Modern Türklük Araştırmaları Der-gisi*, S.3 (2007): 196-205.
- , -----, *Kafkasya Dağlarında Hayat ve Kültür*, İstanbul: Ötügen Yayınları, 1993.
- , -----, *Kafkasya'da Kültürel Etkileşim – Sosyo-Linguistik Bir Araştırma*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009.
- Temizkan, Abdullah. *Araftaki Kafkasya*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2018.
- Thompson, Richard C., Swan, Shanna H., Moore, Charles J. and Vom Saal, Frederick S. "Our Plastic Age". *Philosophical Transactions of The Royal Society* 364 (2009): 1973-1976.
- "Uzunyayla'da At Yetiştirme İşleri: Tetkik ve Mesai Raporu". *Uzunyayla Rapor ve Belgeleri*. Der. Muhittin Ünal. Ankara: KAFDAV Yayınları, 2007.
- Yılmaz, Kurulay. *Çerkes Atasözleri*. İstanbul: Tunç Yayınları, 2016.